

GLOSE U RADONOVOJ BIBLIJI

Josip HAMM

U bečkoj Narodnoj (prije Dvorskoj) biblioteci nalazi se latinski kodeks, koji je u nauci poznat kao Radonova biblija (Radobibel), a napisan je negdje s kraja VIII ili s početka IX vijeka u sjevernoj Francuskoj. Devedesetih godina prošloga stoljeća taj je kodeks na sebe svratio pozornost jednom svojom dosta neobičnom odlikom: na listovima 237^v do 247^v, na kojima se nalaze tekstovi evanđelja po Mateju (VII, 13 — XXIV, 43) i po Marku (I, 26 — VI, 53), utvrđeno je, da su iznad latinskih riječi (između redaka ili sa strane) zabilježene neke glose ispisane latinicom, koje pripadaju jednom slavenskom jeziku. Kako su paleografi utvrdili, da te glose pripadaju najkasnije početku XII vijeka, i kako — osim Frizinških listića — nemamo većih latiničkih spomenika sa suvislim tekstom i s različitim oblicima, koji bi bili stariji od toga vremena, razumljivo je, da su one privukle na se pažnju i slavista i neslavista, i da se odmah postavljalo pitanje, čije su i kojem jeziku pripadaju. Tako je to pitanje došlo i pred Jagića.

P. Corssen, koji je o tim glosama pisao (u Götting. Gel. Anz. 1894, str. 868), mislio je — budući da je biblija pisana za Saint Vaast d'Arras — da se i glose u njoj mogu povezati s nekim samostanom u Francuskoj. S time se ni Jagić ni drugi — iz shvatljivih razloga — nisu mogli složiti, i prof. A. Chroust (iz Würzburga) obratio se 9. veljače 1903. g. neposredno Jagiću s pitanjem, ne upućuju li te glose, možda, na neku užu vezu između francuskih i čeških samostana. Jagić je glose na to ispitao i već nakon nekoliko dana javio Chroustu, da mu se čini, da su njegova predviđanja bila točna, tj. da su glose zaista unesene u latinski tekst negdje na češkom području.

Kratko vrijeme poslije toga — još iste godine — Jagić je izdao i cijelu studiju pod natpisom Kirchenslavisch-böhmische Glossen saec. XI.—XII. (u izd. Bečke Akademije, Denkschriften Philos.-Hist. Kl. L. dío II, 4°, str. 44), u kojoj je odlučno — primjerima — dokazivao ono, što je prije toga bio pisao prof. Chroustu.

Njegovo mišljenje bilo je za bohemiste — a i za ostale slaviste — važno osobito iz dva razloga, prvo zato, što se radilo o spomeniku pisanom latinicom s kraja XI ili poč. XII vijeka, a zatim i zato, što se u svijetlu Jagićeva otkrića ponovo pružala mogućnost da se ispituju Gregorijanske glose (češke glose u rkp. Dijalogu sv. Gregorija), u kojih se autentičnost sumnjalo, a stavljale su se u isto vrijeme kada i glose u Radonovoj bibliji. Uspije li dokazati — tako se mislilo —

da su Jagićeve glose (kratica *G l o s J a g.*; tako se u bohemistici zovu glose u Radonovoj bibliji) češkoga porijekla, bit će to važno i za *Glos-Greg.*, jer će se moći utvrditi jezični odnos, koji među njima postoji ili koji je među njima mogao postojati. To se pokazalo i kod *Gebauera*, koji je s razlogom bio posumnjao u *GlosGreg.*, a onda ih pod utjecajem *GlosJag.* ipak prihvatio.

Zanimljiv je put, kojim je *Gebauer* pristao uz mišljenje, da su glose u Radonovoj bibliji češke. Jagić nas sâm u to uvodi na kraju svoje rasprave (str. 38—41), gdje donosi izvratke iz pisama, koja mu je u vezi s tima glosama pisao *Gebauer*.

Prvo je pismo od 10. II. 1903, i u njem *Gebauer*, pošto je ispitao 35 glosa, koje mu je bio javio Jagić, dolazi do zaključka: »Do češtiny a jen do češtiny (nebo také spolu do polštiny a luž. srbšt., ale ty zde zůstávají stranou) ukazuje tedy jenom r o z-. Ani p r a z n e nemusí býti trvám jen české. Naproti tomu z češtiny mnohé glossy přímo se vylučuji. Mezi obojima jsou mnohé, které mohou býti české, ale mohou býti také jiné« (str. 39). U pismu 26. II. 1903 već dopušta, da i v i d e c e i z a b l u d i t i l a c n o i d r., jer nema razloga misliti na slovački utjecaj, mogu biti bohemizmi, te (nešto dalje) iskreno dodaje: »Že v glossách Vašich se michá staroslovenština se staročeštinou, to se mi zdá nyní evidentní. Po Vašem prvním listě podobalo se mi, že v nich jsou stopy slovinské (korutanské atd.), ale to odpadlo« (str. 40), a u pismu 24. III. 1903 (posljednjem, koje Jagić donosi) daje nekoliko potvrda za stčes. l a c n ý, l a c n o.

Gebauer (Čeh) dao se, dakle, ipak uvjeriti, da su te glose češke. Kao što se vidi iz pisama, i kada se podaci u njima isporede s podacima na koje se Jagić osvrće u svojoj raspravi, to je uvjeravanje kod njega išlo polagano i postupno, i to *Gebaueru* samo služi na čast. On se tek kratko vrijeme prije toga bio uvjerio, da je tzv. Svetojansko evanđelje, za koje je mislio da je autentično, bilo *Hankin* falsifikat, pa je bio oprezan i nije htio da se zaleti. Tek uporno uvjeravanje *Jagićevo* sklonilo ga je da prihvati tezu o tome, da glose u Radonovoj bibliji predstavljaju mješavinu crkvenoslavenskoga i češkoga jezika.

To bi još sve bilo shvatljivo, da se ostalo kod toga i da se nisu uvodile neke nove komponente. Ali nije bilo tako. Jagić sâm spomene glose na nekim mjestima dovodi u svezu s našim (hrvatskim) područjem pa odatle prelazi i na osobu pisca, koji ih je pisao, te kaže: »Von den Wiener Glossen kann man . . . mit voller Beruhigung sagen, dass sie von einem Individuum herrühren müssen, dass den Text der kirchenslavischen Übersetzung der Evangelien in kroatischer Re-

daktion im Gedächtnis hatte, aber auch die böhmische Sprache seiner Umgebung kannte und nach ihrem Typus einige kirchenslavische Sprachformen bohemisierte, ja aus derselben Sprache auch einige Ausdrücke statt der sonst üblichen kirchenslavischen einschaltete. Ein solches Individuum kann entweder als kroatischer Glagolite irgendwo in einem böhmischen Kloster gelebt haben oder als Böhme von einem kroatischen in demselben Kloster befindlichen Individuum die kirchenslavische Evangelienübersetzung in kroatischer Redaktion erlernt haben«, i nešto dalje: »Die Wiener Glossen geben einen Fingerzeig für die Beziehungen Böhmens zu jenen Gebieten Kroatiens am Adriatischen Meere, wo seit uralten Zeiten die slavische Liturgie üblich war «(str. 33—34), te i na str. 35. kaže, da je veza (der Zusammenhang) Bečkih glosa (kako zove slavenske glose u Radonovoj bibliji) »mit dem Südslaventum (mit Ausschluss Bulgariens, in denke hauptsächlich an solche Länder wie Kroatien, Norddalmatien, Istrien) unverkennbar«. Njegovi dokazi, da se u tim glosama odražava naš utjecaj, svode se — uz neke druge elemente (v. str. 25) — u prvom redu na to, da ě, o u njima daje samo e, u, dok bismo u češkom od ě očekivali a (dakle, očekivali bismo ž a t v a, č a s t o, v a d n u t a n e z e t u a, c e (s) t o, v e d n u u n t, kako su te riječi u glosama zabilježene).

Mišljenje, da je pisac tih glosa mogao biti i Hrvat, koji je poznao crkvenoslavenski jezik te živio negdje u Češkoj, prihvatio je i Vondrák (O původu Kijevských listů a Pražských zlomků, Prag 1904, str. 84), koji u tom Hrvatu vidi redovnika-glagoljaša, koji je u Češkoj ostao poslije ukidanja slavenskoga bogoslužja u Sazavi. Samo, dok Jagić dopušta dvije solucije, da je to mogao biti Čeh, koji je u Češkoj od nekoga hrvatskoga redovnika upoznao crkvenoslavenski prijevod evanđelja u hrvatskoj redakciji, ili da je to bio Hrvat-glagoljaš, koji je živio u nekom češkom samostanu, Vondrák prihvaća samo ovu drugu. Bitno je međutim, da i jedan i drugi uzimlju tri elementa, koji su mogli utjecati na oblikovanje tih glosa: češki, crkvenoslavenski i hrvatski. Naslojavanje tih triju elemenata moglo je biti različito, i to što ono nije bilo točno utvrđeno, ostavljalo je otvoreno pitanje, je li te glose pisao Čeh ili ih je pisao Hrvat, pa se unaprijed moglo očekivati, da će tomu pitanju različni pojedinci pokušavati pristupati s različnih strana. Kako je svakomu svoje najpoznatije i najbliže, nije bilo teško predvidjeti ni to, s koje će strane tomu pitanju prilaziti jedni, a s koje drugi.

Kod nas je to pitanje u novije vrijeme pokrenuo Fancev. U svojoj raspravi O najstarijem bogoslužju u Posavskoj Hrvatskoj (Zbornik kralja Tomislava, izd. Jugosl. akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb 1925, str. 509—553) on još ne ide dalje od Jagića, ali i ne miruje, pa se Kniewald, koji se na liturgijskom polju našao pred tom problematikom, pita govoreći o piscu tih glosa: »Nije li to bio prvi zagrebački biskup Duh, kako to već duže vremena nagađa prof. dr. Fancev?« (Croatia sacra 19, 1940). Te iste godine u radnji o Obredu i obrednim knjigama zagrebačke stolne crkve 1094—1788 (str. 40—41, preštampano iz Kat. lista; gotovo istim riječima i u Obzoru 29, 1940) Kniewald se izražava i nešto opširnije o tom predmetu pa kaže: »Prvi je prof. dr. Franjo Fancev u razgovoru sa mnom pred više godina iznio mišljenje, da bi pisac ovih glosa bio prvi zagrebački biskup Duh. Ako se to pretpostavi, tada postaje jednim mahom sve jasno. Jer Duh je bio *vir bohemicus*, dakle Čeh ili Slovak. Kad je došao u Zagreb, donio je sa sobom liturgijske knjige, među njima sakramentarij sv. Margarete MR 126 i pontifikalni obrednik MR 165. Obje su ove liturgijske knjige, kako smo vidjeli, pisane u Ugarskoj u XI stoljeću prema predlošcima iz Rouena u sjeveroistočnoj Francuskoj... Vrlo je lako moguće, da je i biblija opata Radona u XI stoljeću donesena u Madžarsku, a odanle ju je prvi zagrebački biskup Duh donio sa sobom u Zagreb. Tu je on, ili koji njegov pratilac, kao rođeni Čeh ili Slovak, osjetio izvjesnu teškoću u propovijedanju Hrvatima, pa je kod onih mjesta, koja su mu bila teža, zabilježio prijevod. U ovoj pretpostavci postaje sasvim jasnim upravo ono, što je nerazumljivo u Jagićevoj pretpostavci, da su naime ove glose pisane u Češkoj«. Usprkos malo nejasnoj formulaciji u posljednjem stavku, ova verzija dobro spaja oba glavna momenta, hrvatski i češki, u jednoj osobi, ali gubi iz vida treći, crkvenoslavenski, i tu sada nastaje komplikacija. Na str. 6. iste knjižice Kniewald spominje još jedan svoj razgovor: »Iz razgovora s prof. drom. Stjepanom Ivšićem razabrao sam, da bi on bio sklon povezati češko-crkvenoslavensko-hrvatske glose u bibliji bečke nacionalne biblioteke No. 1190 s boravkom biskupa Duha u Sazavi. Na taj bi se način doista moglo protumačiti, kako je u toj bibliji došlo do ovih glosa, jer bi Duh u ovoj pretpostavci bio Čeh, poznavao bi crkvenoslavenski, a dakako i hrvatski, jer je bio biskupom u Zagrebu«, te obazirući se na Sazavu dodaje: »Drugo progonstvo sazavskih redovnika ne dolazi u obzir, jer pada iza osnutka zagrebačke biskupije, pa stoga prof. dr. Fancev s pravom naglasuje, da je Duh — ako je uopće bio redovnik u Sazavi — došao

u Ugarsku za prvog progonstva i da je valjda i ostao u Ugarskoj kao dobrovoljni prognanik i nakon toga, što su se njegovi drugovi 1061/2. vratili u Sazavu. U tom bi se slučaju u ugarskoj sredini odrekao slovenskoga bogoslužja i privolio latinskom«. Ne ulazeći u to, da se tu radi o razgovorima, koji nisu ničim ni potvrđeni ni demantirani, za nas je važno, da je i Kniewald, čini se, bio sklon takvu tumačenju, premda na drugom mjestu u istoj knjižici, kada se ponovo vraća na taj predmet, ni jednom riječju ne spominje ni Sazave ni veza, koje su Duha mogle vezati za sazavski samostan i za slavensko bogoslužje. Pritom, čini se, nije se mnogo mislilo na to, da bi — vežući Duha za Sazavu — trebalo razmotriti i pitanje, zašto bi on te glose tada pisao latinicom a ne glagoljicom ili ćirilicom, i kako to da je tekst u njima tako slab, nesiguran i površan — svakako slab za Duha, čovjeka koji je jamačno bio i učen i mudar, dok ga je Ladislav slao ovamo »ad instruendam huius plebis ignorantiam«.

Na drugom kraju Trávníček (Glosy Jagićovy a svatořehořské, Slovanské studie věn. Jos. Vajsovi, Prag 1948, str. 164—168) prilazi tomu pitanju s jezične strane. On nastoji dokazati, da e za ě i u za o u GlosJag. može »docela dobře« biti »bohemismus«. Ne ulazeći u ocjenu i u pregled cijeloga rada Jagićeva on je sebi posao pojednostavio, te sve, za što je Jagić mislio da jesu ili da bi mogli biti bohemizmi (vide ce, lacno, modlit, roz- u rozlučaj i sl., a če, zatim veš / vieš i dr.), uzeo kao gotovu stvar, pa odatle izveo zaključak, da »se zřením k řadě zcela nepochybných českých glos, vide ce, modlit... není tedy nejmenší překážky viděti bohemi-smy též v u za o a e za ä« (koje je postalo od ě), odnosno da je, prema tome, »původcem GlosJag.« naprosto »Čech znalý staré církevní slovanštiny« (str. 165).

On ništa ne kaže o hrvatskom mediju, koji se odrazio u tim glosama, već mûkom prelazi preko mišljenja Jagićeva i Vondrákova te pitanje o postanku glosa i o njihovu autoru rješava tako, da mu je pisac GlosJag. ne samo Čeh, koji je dobro poznao crkvenoslavenski jezik, već i GlosJag. i GlosGreg, po postanku meće dijelom u Sazavu, i to prije nego što je u njoj ukinuto slavensko bogoslužje.* Kod toga, naravno, ni on nije mislio, da bi valjalo razmotriti i pitanje, kako je Radonova (nota bene latinska) biblija dospjela u Sazavu,** prije nego što je Sazava pala u ruke benediktincima latinskoga obreda, i zašto

* »Jsou-li naše glosy ze sklonku století 11., můžeme je klásti do klášteřa sázavského, dokud v něm ještě vládla slovanská bohoslužba před jeho odevzdaním benediktinům obřadu latinského« (str. 167).** Pretpostavka, da se od 1062. do 1096. u Sazavi mislilo latinski, nije dokazana.

se glosator, ako je bio sazavski redovnik, služio samo latinicom a ne pismom, kojim se do 1055., odn. do 1096. pisalo u Sazavi i koje je češkim i crkvenoslavenskim glasovima bilo kud i kamo bliže i primjerenije od latinice. Napokon, u tom kompleksu trebalo je svakako raspraviti i pitanje, odakle to, da u Jagićevim glosama ima elemenata, koje je teško objasniti i češko-crkvenoslavenskim i isključivo češkim i isključivo crkvenoslavenskim utjecajem. Kako je međutim Trávníčekovo tumačenje ipak najstvarnije od svega, što se o tim glosama poslije Jagića pisalo, vrijedno je da se na njemu malo dulje zadržimo.

On ispoređuje GlosJag. sa GlosGreg. i na toj osnovi — jer u GlosGreg. prasl. ϵ daje i e i a — zaključuje, da je i e za ϵ u GlosJag. imalo širok izgovor (ä), i da je to mogao biti bohemizam. Međutim u GlosGreg. — ne ulazeći u njihovu ocjenu — ima, ako se izuzme s ϵ (12 puta s e, 7 puta s a), nekoliko puta manje potvrda za e \leq ϵ nego za a \leq ϵ , što je svakako značajno, pa bi u GlosGreg. valjalo najprije ispitati te reflekske sa e i sa a. Trávníček i sâm dopušta, da grafijski zahvat (grafické zachycení) u glosama može biti različit, ali to mu ne daje prava da na takav zahvat svodi i razlike između GlosJag. i GlosGreg. Da je u Jagićevim glosama makar samo na jednom jedinom mjestu (u z e t u a za ž e t v a, u u e d n u u t ili u e d n u u n t za v e d n o t b, u c e (s) t o za č e s t o ili sl.) ϵ dalo a (ž a t v a, v a d n u t, č a s t o), takvo bi poređenje bilo na mjestu, ali kako nema n i j e d n o g a takvoga mjesta, teško je oteti se dojmu, da se tu ne radi o grafijskom zahvatu, nego o nečem drugom.

Trávníček je svoje izvođenje $\epsilon \rightarrow \ddot{a} \rightarrow a$ na češkom tlu izgradio na glasovnim osobinama praslav. ϵ , i ono u tim granicama — glasovno — nije neprihvatljivo, ali se ne može primijeniti na GlosJag., gdje za $\epsilon \geq e$ nema dokaza, da je ono u pravilu ä, i gdje ono ne daje a. On je to i sâm vidio, pa taj korak opravdava nizom z c e l a n e p o c h y b n ý c h č e s k ý c h g l o s k a o š t o s u v i d e c e, m o d l i t i s l., koje je našao u Jagića. Razgledajmo sada te glose i pogledajmo, što je u njima zaista češko, i što u ono vrijeme — na kraju XI vijeka — nije moralo biti češko. Po Jagiću bi u Radonovoj bibliji imali biti bohemizmi* u e d n u u t (v e / d / n o t b, aestuaverunt Mt. 13, 6), u i d e c e (videšte, videntes Mt. 13, 13 i 14), z i u c c e m (živostem b, conversantibus Mt. 17, 21), n e r o z l u c a i (ne rozložaj, non separet Mt. 19, 6), r o z u r a t i (razvrati, discerpens Mk. 1, 26), m o d l i t (molit b, oraret Mt. 19, 14), n e l a c n o (ne udobb, difficile Mt. 19, 23), a c e

* Navodim samo mjesta, za koja je Jagić u čitanju bio siguran. Njegovo čitanje provjerili su E. Mühlbacher i K. Wessely.

(ašte, nisi, si Mt. 24, 22 i 43), zatim pociualisce (str. 33, počivalište, domicilium Mk. 5, 3), od semantičkih pleni noue (panni rudis Mt. 9, 16), predret, predrena (tollit Mt. 9, 16), uez (scis, »das besser altböhmisch als kirchenslavisch klingt« Mt. 15, 12), ot zred (de micis Mt. 15, 27), /n/ebo (nam Mt. 17,14), rugoti (contumelias Mt. 22, 6), poduha (cervical Mk. 4, 38), i od morfoloških prazne (otiosum sc. verbum Mt. 12, 36), i stahu (stant Mt. 12, 46). Njima nasuprot ima nekoliko puta više potvrda, koje su crkvenoslavenske i hrvatske, među njima dellgi (spatiosus Mt. 7, 13, »kaum altböhmisch, eher kirchenslavisch (altkroatisch), zetua (messis Mt. 9, 37, »die Form des Wortes ‚zetua‘ weist unzweifelhaft auf die kroatische Redaktion des Kirchenslavischen«), ot seuera (v. str. 27), cupcu (negotiatori Mt. 13, 45, »auch im kroatisch-glagolitischen Text«), ize ucup (qui pariter Mt. 14, 9, »im Glagol.-kroatischen geradezu v kup«), ne umuenama ze (sc. rukama, non lotis autem manibus Mt. 15, 20, »in dieser Form ist das Partizip im Altböhmischen nicht nachweisbar, da würde es wohl ne umytý lauten, so liest man auch an unserer Stelle in der Taboritenbibel: ne vmytyma rukama«), zuitzet bo ze (rutilat enim Mt. 16, 3, »nur in der heutigen serbischen Sprache findet man das Präsens svičëm, dessen Alter nicht sicher steht«, ali svitati, svičëm imaju i Kašić i Lucić, i Đorđić i Lukarević, i Gundulić i Mrnavić i Menčetić i dr.), ceto (»d. h. često, in südslavischer Form, saepe Mt. 17, 14), da ulouili bise i (ut caperent eum Mt. 22,15, »die ganze syntaktische Wendung mit der Konjunktion da scheint eher kirchenslavisch oder südslavisch als böhmisch zu sein«), bura (procella Mk. 4, 37) prema češ. buře, i dr.

Ako se navedeni bohemizmi iscrpnije razmotre, dobiva se ovakva slika: čitanje u e d n u u t nije sasvim točno, jer tamo piše u e d n u u n t, i to -u n t podsjeća na Friz. lističe, u kojima dolazi i dl (modliti), pa prema tome ni modliti u GlosJag. nužno ne mora biti bohemizam (po Ramovšu modliti se i danas tako (sa -dl-) govori u Savinjskoj dolini, na Pohorju, kod Marenberga na Dravi i dr., HGSJ II, 196—197, a za potvrdu, da se tamo, gdje se čuva dl, čuva i dn, Ramovš navodi upravo primjere védniti, védnem i sl.). Ni za glose uidece (dvaput), ziuccem ne može se uzeti da su dobro protumačene, jer ako ace valja čitati ače, cesto — često, pociualisce — počivališče, ne vidim razloga, zašto uidece ne bi trebalo čitati videče (csl. viděšte), a to onda više nije bohemizam, kao što nije bohemizam ni živečem

|živučem|, koje od *ziuccem* tek u komentaru dobiva oblik *živucem*. A če za ašte nije samo češko, jednako ni *uez* (č. *veš*) prema starosl. *vêsi*. Za *pociualisce* Jagić sâm kaže (na str. 24), da je to južnoslavenski oblik (»somit ist die Glosse südslavisch«) i da bi češki oblik jamačno glasio *počivadlo* ili *počivadlišče*, a ako tu riječ na str. 33. ipak ubraja među bohemizme, odmah se i ograđuje: »allerdings könnte das auch ganz gut altkroatisch sein, da für die Bohemisierung des Ausdrucks eigentlich davor fehlt«. *Rugota* je i naša riječ: ima je i *Belostenec* (*turpitudō, dedecus, probrum, propudium, ignominia*) i imaju je drugi, a *istahu* može biti glosa »die ganz böhmisch klingt« samo ako se ispoređuje sa csl. *stoĕho*. *Predrt* za *perruptus, pertusus, perfossus* ima i *Belostenec*, a *plena* za *pelenu* i drugo što nalik na nju nalazi se i kod nas (u Istri, na otocima i dr., v. ARj. 10, 51). Ako tomu dodamo, da je */n/ebō* i crkvenoslavensko, i da se *e/r/bō* s tim značenjem nalazi i u našim starijim rječnicima (uključujući ovamo i *Belostenca*) i da *otzredipoduha* mogu biti slobodne parafraze (v. str. 27), preostat će od niza navodno nesumnjivo čeških glosa samo *složnice sa roz-* (*rozlucai, rozurati*), *prazne* (ako se radi o slovu *a* ne o riječima ili čemu drugomu) i *nelacno* (ako se ne uzme, da bi *lacno* mogao biti i stariji oblik za *lasno*, koji se kod nas potvrđuje od XIV vijeka, a nalazi se i u *Mikaljinu*, i u *Belostenčevu rječniku*, i u drugim rječnicima). Prema tome, ako se sve uzme u obzir, češki je sloj u tim glosama ipak vrlo tanak, tako tanak, da u najboljem slučaju može predstavljati potku, ali ne i osnovu za neko jače tkivo, te ne pruža nikakve građe, koja bi sama sobom navodila na to, da je *e ≤ ě* u njima bohemizam.

Zanimljivi su — ako se to ima u vidu — osobito primjeri, koji su Jagiću bili nejasni, u kojima se glosator udaljio od latinskoga teksta. To su — da neke spomenemo — *delligi* (sc. *put*) za *spatiosa via* Mt. 7, 13, *brauo* (ev. *pravo*, »eine Glosse, die ich nicht verstehe«) za *forte* Mt. 11, 23, *ponizatte* za *condemnassetis* Mt. 12, 7 (»schwer zu erklären, ganz abgesehen von der ungenauen Anwendung des Verbums *ponizati* für *condemnare*) uz *da ne ponizite* za *necontemnatis* Mt. 18, 10 (»Auch diese an sich klare Glosse entspricht nicht genau dem lateinischen Text«), zatim *icupit* (*et emit* Mt. 13, 46), gdje prez. stoji mjesto aor., *bludnu* (sc. *zapovêdb*), *kalk* za *irritum* (prema *vagum*, sc. *mandatum* Mt. 15, 6), *tihozt*, koja ne odgovara ni lat. *tempestatas* Mt. 16, 3, iznad koje je zapisana, ni

lat. *serenum* Mt. 16, 2, s kojim opet grafijski nema sveze, o z u d i t i za *diudicare* Mt. 16, 4 (prema *rasuditi*, *rozsuditi*), omrazene za *abominatio* Mt. 24, 15 (v. *odium*, *displacentia*, *Belost.*) i još neki drugi. Jagić ta mjesta tumači slabim pamćenjem glosatora, koji je štošta pisao po sjećanju, a to je sjećanje opet, po svemu sudeći, bilo prilično mutno.*

Teško se je s time složiti. Ako se glose bolje razmotre, dobiva se dojam, da su postale iz dijaloga (ili iz dijaloga), u kojima jedna strana — ona, koja je poznavala crkvenoslavenski — nije znala latinski, a ona druga — ona, koja je pisala glose — nije znala kako će prvog objasniti značenje nekih latinskih riječi, pa su i neki odgovori, koje je dobivala na svoja pitanja, znali biti krivo shvaćeni ili netočni, slučajni. Ako se ispituju semantičke veze u primjerima, koje smo naveli, vidjet će se, da bi se svakomu od njih mogao dati individualan komentar, i da bi svi ti komentari u stvari bili slični, i da bi svi otkrivali isto. Glosa za *cervical* na pr. ne mora biti „*ἀναξ ἐδορημένον*“ *poduha* (poducha) i time »ein hübscher Beitrag zum altböhmischem Lexicon«, kao što ni *otzred* (de micis) ne mora biti bohemizam (od *srieda*, ml. *strieda*), već može biti i semantička uputa na sredinu, *sriedu kruha*, od koje postaju mrvice. Tako ni glosa *otseuera* ne mora biti »falsch« zato, što se lat. *auster*, *austri* ne može prevesti riječju *sêverъ* (koje u stčeš. nema ni za *auster*, ni za *aquilo*, ni za *boreas*, ni za *septentrio*), kada je onaj, koji je davao slavenske korelate nehotice mogao povezati ono *austri* i sa *Austria*, s krajem, koji se od X vijeka tako zvao, a mogao je zaista biti *otsevera* mjestu i zemlji, gdje su se te glose pisale.

Po svemu naime sudeći, te su glose ipak pisane kod nas, samo što se ne vežu za naše čakavsko nego za kajkavsko područje i za osnivanje zagrebačke biskupije (1094).

Ima više razloga, koji to potvrđuju, a ja ću samo neke navesti.

One sadrže ne samo očite tragove hrvatske redakcije crkvenoslavenskoga jezika, već se nekim odlikama (*ziblizni* — *coniunxit*, *zimotrse* — *aspiciens autem*, *modlit* — *oraret*) približuju i

* Solche Ungenauigkeiten werden noch einigemale begegnen — ein Beweis, dass diese Glossen einfach aus dem Gedächtnis eingetragen wurden«, ad *delligi*; »Die Wahl des Ausdrucks in der Glosse ist also nicht genau und das spricht von neuem für Eintragung derselben aus dem Gedächtnis«, ad *ozuditi*; tako i za glosu *poduha* ad *cervical* kaže: »Die Glosse *poducha* ist von neuem ein Beleg dafür, dass der Glossator nach dem Gedächtnis manches aus Eigenem, anderes aus der Erinnerung an die kirchenslavische Lektüre des Evangeliumtextes niedergeschrieben hat«.

Frizinškim odlomcima, najstarijem spomeniku slovenskoga jezika (zemirt, mirzci, modliti). Osnovni fond je uz crkvenoslavenske elemente naš, južnoslavenski, hrvatski, upravo — sjevernohrvatski, kajkavski, a takav je i refleks $\epsilon \geq e$, koji bi i na čakavskom tlu iza č, ž, j mogao dati a, a tu ipak daje samo e.

Da je, kao što je rečeno na str. 24, samo na jednom mjestu ϵ dalo a, te bi se glose — zbog prefiksalnoga r o z- — mogle pripisati češkomu jeziku, ali kako toga nema, i kako nema razloga misliti, da se to ϵ izgovaralo onako široko, kao ϵ koje je u češkom i u čakavskom dalo a, treba izlaz tražiti na drugoj strani, i ja ga sebi tumačim ovako:

Pisac je glose ubilježio vjerojatno zato, da mu posluže kod propovijedi. Propovijedao je dakle — ako se prihvati ta pretpostavka, a ona je najvjerojatnija — puku, koji je govorio jezikom, kojim su glose pisane. Sudeći po svemu, to je bio naš hrvatski puk i naš hrvatski jezik.

U svakom pismu, pa tako i u glosama, poneki elementi, koji ne pripadaju jeziku, kojim je tekst pisan, upućuju na porijeklo i na jezičnu pripadnost onoga, tko ih je pisao. Ti su elementi u pravilu nehوتيčni, fonološki irelevantni, za značenje i sporazumijevanje nevažni. U našem slučaju to su češki elementi, i prema njima pisac tih glosa ipak je Čeh, samo što ih je pisao u Hrvatskoj.

Da je to bio Hrvat i da ih je pisao u Češkoj, čeških bi elemenata u njima bilo nerazmjerno više, pa bismo imali i c o mj. č t o, i ž e mj. d a, i k o t e r o mj. k o t o r o, i ž a t v a mj. ž e t v a itd. Osim toga, da je to bio hrvatski glagoljaš, koji je ostao u Češkoj, glose bi jamačno bile pisane glagoljicom, i jezik bi u njima bio bolji, pravilniji, te ne bi bilo većih udaljivanja od teksta, jer bi se moglo pretpostaviti, da su sazavski glagoljaši mogli bolje poznavati svoje evanđelje, i da su mogli imati pod rukom i neke rukopise, koji su im kod toga mogli pomoći.

Do sličnih ćemo rezultata doći i ako pretpostavimo, da je glosator mogao biti Čeh, koji je u Češkoj preko nekoga Hrvata (glagoljaša) upoznao staroslavenski prijevod evanđelja u hrvatskoj redakciji. Tada bi — jer bi se jamačno opet radilo o propovijedima, ali o propovijedima, koje je Čeh trebao da drži među Česima — čeških elemenata u tim glosama bilo još kudikamo više, a zastranjivanja kao što su ona o t s e u e r a i sl. bila bi sasvim isključena.

Kako svega toga u njima nema, glose nas i svojim jezikom i ovim, evo, formalnim razložima sile, da im pisca tražimo na drugoj strani i da gledamo, nisu li one možda pisane ovdje kod nas na Jugu.

Pogledajmo sada, kakve su prilike bile kod nas u ono doba.

Fancev pretpostavlja (op. c. 513), da se i u vrijeme zabrana i progonu slavenskoga bogoslužja u XI vijeku slavenski liturgijski jezik u Posavskoj Hrvatskoj mogao lakše održati nego u Dalmatinskoj Hrvatskoj već zato, što na njezinu području nije bilo crkvenih vlasti, koje bi ne samo nadzirale nego i upravljale provođenje sinodalnih zaključaka i papinskih zabrana, te izriče misao (op. c. 553), koja je za naše pitanje vrlo zanimljiva, da su se, naime, »najpotrebniji crkveno-liturgijski tekstovi kao jevanđelistari i psaltiri valjda već u posavsko-hrvatskim crkvama slavenskoga bogoslužja počeli prilagođivati pučkom izgovoru hrvatskoga naselja«.

Ovaj kompleks je, ako se sve postavi na svoje mjesto, mogao dati drugoga sudionika u dijalogu (v. str. 27), koji je u svojoj konačnici dao glose u Radonovoj bibliji.

On je poznao tekstove u hrvatskoj redakciji (dokaz za Fancevljevu pretpostavku), ali nije znao latinski (dokaz za Ritigovu, Fancevljevu i Kniewaldovu pretpostavku, da je obredni jezik novoosnovane zagrebačke biskupije bio latinski).

Inicijator glosa i njihov pisac bio je svećenik latinskoga obreda, koji se mogao slavenskim jezikom sporazumijevati s okolinom u koju je došao, ali ipak ne u tolikoj mjeri, da bi mogao i propovijedati u jeziku te okoline. Da bi to postigao, tj. da bi kao propovjednik mogao neposredno na nju djelovati, morao je pitati nekoga iz te okoline, kako se u evanđelju što prevodi. Tako je moglo dolaziti do razgovorâ (dijalogâ), o kojima se gore spominjalo, koji su svojim rezultatima pokazali, da glosator nije uvijek dobivao one odgovore, koje je tražio. Istina, on se — bilo neposredno, bilo preko lektora — mogao služiti i gotovim tekstovima glagoljskih evanđelja, kakvih je u ono vrijeme zacijelo u tim krajevima bilo, ali on to ipak nije učinio. Uzme li se u obzir ono, što je — uostalom sasvim opravdano — spomenuo i Fancev (str. 518), da su se naime protivnici slavenskoga bogoslužja »kad više nije bio dovoljan razlog, da se slovensko bogoslužje zabranjuje samo zbog slovenskog liturgijskog jezika« obično »služili i dogmatičkim razlozima«, on to nije ni mogao učiniti. Nije li se upravo u tim tekstovima krio onaj »error idolatriae«, koji je kod nas — navodno — trebalo uništiti, i zbog kojega je Ladislav držao potrebnim da u tim krajevima osnuje novu biskupiju? Pa kako je onda i mogao da se istim knjigama, istim evanđeljem i istim riječima služi čovjek, koji je dolazio da čupa taj korov i da te ljude »ad viam veritatis reduceret« (vrati na put istine)? — Srednji je vijek pun primjera, gdje su se i

mного neposrednija i veća dobra odbacivala, ako je na njima bila ljaga krivovjersva, a krivovjerac je lako postajao svaki protivnik i svatko, tko je nekome, ili nekoj vlasti, bio na putu. Nije li i Metodije na taj način bio proglašen heretikom? Nije li se Rim kroz stoljeća — sad otvoreno, sad prikriveno — tim istim sredstvima služio protiv naših glagoljaša? — Zato nije čudo, što se naš glosator nije htio poslužiti gotovim prijevodom evanđelja, već je radije tražio od pouzdana čovjeka, koji je bio iz tih strana, da mu uz njegovu pomoć direktno prevodi tekst iz njegove latinske biblije. Što su pritom nehotice iskrsavali i poneki crkvenoslavenski oblici, tomu se nije moglo izbjeći, jer su se oni jednomu bili odviše duboko usjekli u pamet, a drugi za njih nije znao, pa ih nije mogao ispravljati.

Taj drugi bio je i ugledan, — inače ne bi glose pisao u tako dragocjenu rukopisu, kakav je bila Radonova biblija — i bio je osim toga po porijeklu Čeh, kako pokazuju nehotični bohemizmi u prijedloženim vezama sa roz-, u lacno, u modlit (koje, kako smo vidjeli, i ne mora biti čehizam), jer je težište pažnje bilo na osnovnom vokalu ili na sufiksalsnom -t, jednako kao što je u rozluc ai (rozlučaj), rozurati (rozvrati) težište bilo na glagolu, koji je kod nas razvio vrlo bogatu službu, tako da je sámô roz- fonološki moglo biti sporedno, pa nije smetalo ni ako se tako izgovaralo.

Tko je bio taj drugi? — Ako se sve skupi u jedno, mogao je to zaista biti onaj »boemicus venerabilis vite vir nomine Duch«, o kojem govori Felicijanova isprava.

Znamo, da ga je Ladislav poslao ovamo za biskupa, kada je — negdje između druge polovine god. 1093. i prve polovine god. 1095. — u Zagrebu osnovao biskupiju. Bio je dakle na našem tlu upravo u vrijeme, kada su se mogle pisati te glose.

Zatim, kada je Ladislav smatrao potrebnim, da za to mjesto izabere upravo Čeha, bilo je to jamačno i zato, da bi novi biskup među narodom, u koji ga je slao, mogao također propovijedati na narodnom, to jest na hrvatskom ili bar za Hrvate razumljivom jeziku. Kod stanja, kakvo je među slavenskim, osobito među zapadnoslavenskim i južnoslavenskim jezicima na tom području vladalo u XI vijeku, nije bilo ništa neobično, da je njegov izbor mogao pasti na Čeha, osobito ako se uzme, da je taj Čeh (kako dopušta Fancev, op. c. 517) mogao biti član latinskoga benediktinskoga samostana u Břevnovu, prema kojem je Ladislav imao veliko poštovanje.

Sve to govori u prilog pretpostavci, da te glose u spomenuta dva evanđelja predstavljaju bilješke, koje su glosatoru služile — ili mogle služiti — za propovijedi među pukom, u kojem se bio našao.

Treće, napokon, važno pitanje, kako je i odakle je Radonova biblija došla u Beč, također je danas mnogo bliže konačnom rješenju nego što je bilo prije pedeset godina.

Jagić se u svoje vrijeme bio obratio profesoru Kalouseku u Pragu i pitao ga, ima li kakvih podataka za veze između čeških i francuskih samostana, na osnovi kojih bi se dalo objasniti, kako je Radonov kodeks prije god. 1100. mogao doći u Češku. Kalousek mu je odgovorio, da mu na to pitanje, nažalost, ne može dati zadovoljavajući odgovor (»Auf diese Frage habe ich leider keine befriedigende Antwort«, Jagić Ksl.—böhm. Glossen 35).

Prof. Kniewald uspio je naprotiv u posljednje vrijeme utvrditi, da najstariji sakramentar (MR 126) i najstariji pontifikalni obrednik zagrebačke katedrale (tzv. »missale antiquissimum«, MR 165) po svojim maticama upućuju na sjevernu Francusku, na područje Rouen—Arras—Liège, odakle potječu i predlošci za neke druge obredne knjige, koje su se u XI i XII vijeku upotrebljavale u Madžarskoj (v. Kniewald, *Origine française du plus ancien sacramentaire de Zagreb*, *Annales de l'Inst. Français de Zagreb* 1938, 1—7; isti, *Obred i obredne knjige zagrebačke stolne crkve*, Zagreb 1940; isti, *A Pray-kódex tartalmakora jelentősége*, Budimpešta 1940, i dr.). Prema tome onako, kako su spomenuta dva kodeksa (MR 126 i MR 16b) iz Madžarske došli u Zagreb (za prvi se drži, da je bio po svoj prilici napisan za opatiju sv. Margarete de Hahot, a za drugi, da je bio napisan za Györ), mogla je — krajem XI vijeka — ovamo doći i ta biblija, i prema tome bismo — ovako ili onako — jednom Čehu, bio to Duh ili netko iz njegove pratnje, imali zahvaliti za najstariji spomenik našega jezika pisan na našem sjeverozapadnom (kajkavskom) jezičnom području.

Jagić je za naše shvaćanje — mislim, za naše današnje shvaćanje, i za našu perspektivu, koja nije mogla biti perspektiva njegova vremena, možda prebrzo odgovorio Chroustu i možda prerano izdao svoju studiju. Da je dospio bolje ispitati sve komponente, da je mogao sagledati rezultate, do kojih su poslije drugi došli, i da je, možda, više mislio na mogućnost, da su te glose mogle nastati i ovdje kod nas, njegovi bi rezultati jamačno bili drugi. Tada u njihovu raspređanju možda ne bi bilo onoliko konjunktiva, i svi se oni ne bi odnosili na bohemizme.

Trávníček je vrlo uvjerljivo razradio GlosGreg., ali je učinio jednu griješku, da ih je preusko vezao za GlosJag. Glose u Dijalogu sv. Gregorija ne mogu biti »svědectvím teho, ze e v GlosJag. není prvek charvátský«, a ni Jagičeve glose se ne mogu uže vezati na slavensko bogoslužje u Sazavi, niti se mogu razvojno stavljati između Praških listića i Gregorijevih glosa.

RÉSUMÉ

Jagić était d'avis que les glosses slaves dans la Bible de Rado (à Vienne) étaient écrites quelque part en Bohême (dans un monastère) par un Tchèque, qui connaissait la traduction vieux-slave de la Sainte Ecriture dans la rédaction croate, ou bien par un Croate (un prêtre croate glagolite) qui avait séjourné en Bohême. Vondrák essaya d'établir la connection entre l'auteur des glosses avec le service vieux-slave à Sazava. Il trouvait des partisans de cette opinion même entre les Croates. Trávníček, au contraire (Slov. studie 164—168, Prague 1948) ne voulait pas accepter ces conjectures et essaya de prouver, à l'aide d'une analyse linguistique, que les glosses étaient de provenience tchèque comme celles du dialogue de St. Grégoire. Au point de vue chronologique il les place entre ces dernières et les feuillets de Prague. Il nie même la possibilité d'une liaison quelconque entre les glosses de Rado avec une rédaction croate et une influence croate. Pour lui l'auteur des glosses c'est un Tchèque, qui connaissait le vieux-slave d'Eglise.

L'auteur examine du point de vue linguistique et philologique les éléments sur lesquels Jagić et autres ont basé l'hypothèse de l'origine tchèque des glosses, et il constate tout d'abord que certains des prétendus bohémismes étaient mal reproduits. On doit, e. g., *videce* et *ziuccem* lire *videče*, *živečem*, et non *videce*, *živucem*. D'autres prétendus bohémismes peuvent indiquer une région tchèque aussi bien qu'une région croate (kaykavienne) ou bien slovène. Certains »bohémismes«, au contraire — e. g. *počivališče*, *ot severa*, etc. — ne peuvent indiquer qu'une région slave du Sud et pas une région tchèque. Enfin, quant à *e* (lettre provenant de *ę* dans *ceto*, *cesto* ≥ *često*, *zetua* > *žetva*, etc.) il ne peut être affirmé qu'il s'agit d'un *ä* ouvert, qui s'est transformé dans la langue tchèque plus tard en *a*. Il n'existe aucune preuve que la lettre *ę* dans ces glosses donnerait un *ä* ou un *a*. Par contre, la transformation exclusive de *ę* en *e* peut servir d'indication, que ces glosses ne pouvaient pas se former ni dans une région tchèque ni dans une région čakavienne, mais qu'elles devaient tirer leur origine de l'intérieur croate, où, dans la dite position, *ę* ne se serait transformée qu'en *e*.

Les seuls bohémismes authentiques et indisputables sont les formes avec le préfixe *roz-*, lequel, chez les Slaves du Sud, a la forme de *raz-*. Cela conduit l'auteur à admettre une certaine influence tchèque, mais comme facteur accessoire et d'une moindre importance phonologique. En vertu de cela l'auteur rapporte l'origine des glosses à la fondation d'évêché de Zagreb (vers 1094), dont le premier évêque était un Tchèque surnommé Duh. Cette explication se trouve soutenue par des investigations récentes de Kniewald. Selon

Kniewald les livres liturgiques zagrebiens et hongrois sont liés par leurs matricules avec la France du Nord, où à la fin du VIIIe ou au commencement du IXe siècle était écrite aussi la Bible de Rado. Il s'agit alors d'un fait qui ne pouvait être établi quant aux livres liturgiques tchèques et quant à leurs rapports avec la France au XIe siècle.